

TRADICIJSKO PLANINSKO STOČARSTVO NA VELEBITU I BUNJEVAČKA ETNOGENEZA

VITOMIR BELAJ

Filozofski fakultet

Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju

10000 Zagreb, Ivana Lučića 3

UDK 39:636>(497.5)(234 Velebit)

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

Prihvaćeno: 30. 10. 2004.

Polazeći od dosad slabo poznatoga posebnoga tipa stočarstva praktikiranoga do sredine 20. stoljeća na Velebitu, autor ukazuje na mogućnost da su u zapadnim dinarskim planinama očuvani, uz transhumantne, i tragovi planinskoga stočarstva koje tipološki odgovara alpskome. Sučeljavajući ga s tipičnim transhumantnim stočarstvom koje do najnovijega doba prevladava na planinama balkanskoga poluotoka, pokazuje na mogućnost otkrivanja kulturnopovijesnih procesa u kojima je neko staro, po podrijetlu predindoeuropsko, stanovništvo sa svojim specifičnim načinom života sudjelovalo u nastajanju etničke skupine poznate pod imenom Bunjevci.

Ključne riječi: planinsko stočarstvo, Bunjevci, etnogeneza

POLAZIŠTA

U hrvatskoj je etnologiji *velebitsko stočarstvo* dobro poznat pojam. Pri njegovu uvrštavanju u skupinu poznatih tipova stočarstva dodaje mu se u pravilu epitet *transhumantno*¹, odvajajući ga time od ostala tri jako raširena oblika stočarenja: nomadskoga, stajskoga i alpskoga. Zasluga tome neprijeporno leži na Milovanu Gavazziju, najvećem etnološkom autoritetu srednjih pedesetak godina XX. stoljeća.

¹ Riječi *transhumancija*, *transhumantan* (nema ih *Rječnik stranih riječi* Vladimira Anića i Ive Goldsteina, Novi Liber, Zagreb 1999.) preuzete su iz francuskoga *transhumer* "presađivati sadnice", "tjerati selilačka stada", što je pak nastalo od lat. *trans* "preko" i *humus* "zemlja"; ta francuska riječ označava u pastirskome životu tjeranje stada na nove pašnjake preko velikih udaljenosti, "preko zemlje".

Taj je tip stočarenja Gavazzi naveo već god. 1928. u svojoj *Kulturnoj analizi etnografije Hrvata* (1928:131-132) među elementima ... *kojima su nosioci balkanski Rumuni ili Vlasi. Oni su potomci dijela davnih balkanskih Romana i poromanjenih inorodnih balkanskih starosjedilaca — i kao takvi izraziti predstavnici i nosioci stočarske kulture i načina života, redovito života selačkoga, polunomadskoga.* Ove utjecaje, dodaje Gavazzi, često odaju i rumunski nazivi, uporedo primljeni s preuzetim pojavama. Detaljnije ga je opisao u knjižici *Pregled etnografije Hrvata* (1940:60-68), označivši ga danas ustaljenim izrazom *transhumantno*, i ponovno, potkraj stoljeća, u prerađenoj (zapravo prestiliziranoj, s malo novih podataka) inačici (1991:58-65). Istom je prigodom ponovno objavio i već spomenuti rad iz 1928., gdje je tu vrstu stočarstva također nazvao, uz polunomadsko, još i *transhumantnim* (1991:94).

Nažalost, Gavazzi nije niti jedan, niti drugi rad ni u prvoj, ni u drugoj inačici opremio bilješkama o izvorima iz kojih je crpio svoje podatke. Tek je u radu iz god. 1940. lako prepoznati crtež iz Nimčeva članka *Čobanovanje* (Nimac 1940:109, Gavazzi 1940:62, 1991:60), odakle su uzete i pojedinosti za *Pregled*.²

² Fra Franjo Nimac pripremio je svoj rad *Čobanovanje. Život i tradicije pastira dalmatinske Zagore na bosanskim planinama* za objavu u godišnjaku Etnografskoga muzeja u Zagrebu *Etnografska istraživanja i građa* još prije god. 1935. No u valu teških represija nakon atentata na kralja Aleksandra (1934.) bio je god. 1935. ravnatelj Muzeja Božidar Širola „premjšten“ kraljevskim ukazom na gimnaziju u Bački Petrovac(!), a za novoga ravnatelja imenovan Ivo T. Franić koji je počeo s „reorganizacijom“ muzeja. Jedan od prvih pothvata bio mu je obustavljanje izdavanja *Etnografskih istraživanja i građe*, umjesto kojih je pokrenuo *Vjesnik Etnografskog muzeja u Zagrebu*. Dovoljno je samo pogledati uvodne članke i jezik novoga časopisa, pa da se vidi kakav je vjetar *zapuhao* muzejskim prostorima. Tek je godine 1939., nakon što je bila uspostavljena Banovina Hrvatska, Franić maknut iz Muzeja, a za privremenoga ravnatelja imenovan Gavazzi. Ovaj je odmah ukinuo Franićev *Vjesnik* i ponovno pokrenuo *Etnološka istraživanja i građu* (o tome je opširno pisao Tomislav Pletenac u svojem magistarskom radu god. 1999.). U drugom, obnovljenom, svesku *Etnografskih istraživanja* objavljene su tri tematski povezane studije: *Ovčarstvo u selu Ivčević Kosi u Lici* Mare Hećimović, spomenuta studija fra Franje Nimca i *Prilozi o čobanovanju na Šator-planini* Ivana Perišića. Riječ je o trima radovima studenata Milovana Gavazzija. Profesor je pak iskoristio prigodu što je bio ne samo privremenim ravnateljem Etnografskoga muzeja, nego i urednikom *Etnografskih istraživanja*, pa je pojedinosti iz tih radova unio u svoju studiju.

Godine 1970. snimio je, pod Gavazzijevim nadzorom, etnolog Andrija Stojanović za Etnološki zavod Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu svoj dokumentarni film *Tragom bukovičkih stočara*³ o životu transhumantnih stočara na Velebitu. Snimao je bukovičke pastire Breulje i Ležaje s njihovim stadima na pašnjacima Oglavinovac, Javornik, Marasovac. Sve što je prikazano u filmu, posve se uklapa u sliku koju je dao Gavazzi u svojim radovima i na svojim predavanjima o dinarskome transhumantnom stočarstvu na studiju etnologije na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, te dopunio Bratanić svojim eurazijskim usporedbama.

Gavazzi se u svojem viđenju velebitskoga stočarstva kao transhumantnoga očito poveo za srbijanskim antropogeografom Jovanom Cvijićem koji je u svojoj knjizi *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje. Osnovi antropogeografije* (objavljenoj u Zagrebu god. 1922.) prikazao transhumanciju kao dominantnu u dinarskim planinama, pa je to i potkrijepio kartografskim prikazom stočarskih kretanja.

Velebitskim su se stočarstvom pozabavili i antropogeograf Mirko Marković (1980) i etnolog Tomo Vinšćak (1984). Prvi si je za zadatak postavio opisati različite načine stočarenja na dinarskim planinama, pri čemu nije ulazio u pitanja o kulturnopovijesnim vezama koje bi se iz njih dale iščitati, kao ni o podrijetlu pojedinoga od njih. Drugi je pak, u skladu s naslovom svojega magistarskoga rada *Transhumantni stočari između Primorja i Velebita*, svu svoju pažnju posvetio transhumantnomu stočarstvu pastira koji su sa svojim stadima dolazili na Velebit iz obližnje Bukovice.

Marković, inače strastveni planinar, još je godine 1971. bio u članku *Stočarska kretanja na dinarskim planinama* objedinio u jednu cjelinu svoje spoznaje o planinskome stočarstvu na dinarskim planinama od Velebita do iza Prokletija, dijelom pokupljene u stručnoj literaturi, dijelom stečene vlastitim obilaskom tih planina. Pritom se u velikoj mjeri oslanjao na već spomenutoga Jovana Cvijića (*Jovan Cvijić je, koristeći svoja golema iskustva iz terena, prvi pokušao da kartografski predoči geografski raspored svih postojećih stočarskih kretanja na balkanskom poluotoku... Tom kartom Cvijić je puno zaslužan, da su stočarska kretanja na Balkanskom poluotoku shvaćena u*

³ Dokumentarni film *Tragom bukovičkih stočara*, 45 minuta, 16 mm, crno-bijeli, sa zvukom i govorenim komentarom Andrije Stojanovića.

svojoj pravoj veličini i opsegu... (Marković 1971:542) No kao antropogeograf traga za prirodnim zakonitostima koje su usmjeravale nastanak i razvoj stočarstva, a nije uočavao njegovu tradicijsku, kulturnopovijesnu dimenziju: *Važno je, da stočarska kretanja nisu običaj ili tradicija ove sredine, već odraz nužde i najpovoljniji način privređivanja u određenoj prirodnoj i društvenoj sredini.* (1971:524) Dakako, *Dinamika i godišnji ritam dinarskih stočarskih kretanja dosta su međusobno raznoliki. Međutim, neke zakonitosti postoje.* (1971:526). Stočarenja na Velebitu dotaknuo se jedva usput. No zato je desetljeće kasnije objavio poseban i opsežan članak *Narodni život i običaji sezonskih stočara na Velebitu* (1980:5-139). Tu je na str. 53-58 raščlanio velebitsko stočarstvo: *Zavisno od toga odakle su potjecali stočari moguće je razlikovati četiri načina gospodarskog iskorištavanja planine.* Jedan je način bio onaj što su ga prakticirali Ličani. Oni su odlazili na manje udaljenosti, s manjim stadima, na kraće vrijeme (lipanj-srpanj), njima je to bila *dopunska djelatnost.*

Drugi je bio primorski: *...na planinu polazili su svi, ili gotovo svi ukućani.* Nastamba, stočarski stan, bio je solidnije građen, a *planinsko stočarstvo nije bilo dopunski dio u narodnoj privredi već njegov glavni i jedini dio* (str. 56). Marković je, doduše, rekao da svi idu na stanove (koje zove *stočarskima*), spomenuo je i skromno obrađivanje dolaca, ali ne i skupljanje sijena. To mu se, očito, nije činilo važnim, jer da je kod njih "planinsko stočarstvo" "glavni i jedini dio" "narodne privrede".

Treći i četvrti način bili su svojstveni Bukovčanima. Jedan je klasična transhumanca (Marković je napisao da *rijetko gdje u Evropi nalazimo na slične primjere*, str. 58, što baš i ne stoji), a drugi je *gotovo posve nomadski* način stočarenja (str. 57). No taj posljednji nije opisao, a ni kasnije ga nije spomenuo, pa zapravo ne znamo o čemu je riječ.

Markovićev je članak zapravo obiman i vrvi zanimljivim podacima koje je prikupio iz preko 130 bibliografskih jedinica što ih je na koncu naveo, ali nigdje se u tekstu nije pozivao na njih pa su, na žalost, ti podaci neprovjerljivi. Isto su tako samo rijetko prostorno točno određeni, pa cijeli rad, osim što pruža osnovnu orijentaciju, ne može služiti za daljnji ozbiljni posao na toj temi.

Premda je Marković opisao više različitih vrsta stočarenja uz Velebit i na njemu, međusobno dovoljno različitih da se posumnja u jednoznačnu

definiciju velebitskoga stočarstva kao transhumantnoga, pa je čak kao transhumantno izdvojio jedno od ta četiri tipa, ono je i dalje u svijesti etnologa u cijelosti ostalo transhumantnim.

TRANSHUMANTNI NAČIN PLANINSKOGA STOČARENJA

Sada je trenutak kada treba definirati transhumanciju. Osnovna značajka transhumantnoga stočarenja jest da su vlasnici stada (u pravilu je riječ o ovcama) nastanjeni u stalnim naseljima gdje se bave skromnom zemljoradnjom, dok su sama stada i ljeti i zimi na pašnjacima gdje ih čuvaju pastiri. Ovo potonje bilo je uvjetovano činjenicom da pojedini vlasnici stada sve donedavna nisu prikupljali krmu (sijeno) za zimu, pa je stoka morala zimi tražiti pašu u toplijim, tzv. *župskim* krajevima uz more, ili su pak pastiri odlazili sa stadima u velike ravnice gdje su morali kupovati sijeno od seljaka kako bi im stoka preživjela zimu.

Ova se stočarska shema na Velebitu, kako je to dobro uočio Marković, u potpunosti realizirala u stočarenju bukovičkih ovčara. U Bukovici su o Josipovu (19. III.) započele pripreme za odlazak u planinu. Bira se *starješina* ili *strugovođa* koji je predvodio *kumpaniju*, skupinu pastira (u zadnje je vrijeme, kada se tim načinom stočarenja bavilo još samo nekoliko obitelji, tu ulogu preuzimao koji rođak ili bliži susjed). Pastiri su dobili svoje dužnosti, prema kojima su ih zvali *muzeničari*, *jalovčari* i sl. *Izdig* je, po završetku svih priprema, započinjao na Sv. Antuna (13. VI.).

Prvo su se na planini *pojavi* stada volova (ne muznih krava, njih nisu *izdizali*). Pojedinačna manja stada iz bukovičkih sela skupila su se i ujedinihla na *Bravaru* iznad Zrmanje, odakle su ih *volari* zajednički tjerali cestom preko Tulovih Greda do Maloga Halana. Odatle su išli dalje stazama do Dušica, Sv. Brda, Vaganskoga vrha pa sve do Velikoga Javornika ispod Badnja. Drugoga dana izgonili su iz seoskih torova ovce i također se okupljali na Bravaru, a zatim kretali na velebitske pašnjake. Tako su, primjerice, Brevulji iz Kruševca išli sa svojim ovcama preko Tulovih Greda i Dušica do Libinja. Tu su drugi puta noćili (prvi puta su noćili na Bravaru), a trećega su dana išli dalje preko Marasovca i Velikoga Javornika na Oglavinovac. Tamo su nekoć držali stado od preko tisuću ovaca. Ležaje su iz sela Ležaje išli istim putem kao i Brevulji, a cilj su im bili pašnjaci od Marasovca do Oglavinovca. Jurjevići su iz Kruševa odlazili samo na Dušice, gdje je još

godine 1983. paslo 1027 ovaca. Seljaci iz doline Zrmanje pasli su svoja stada na pašnjacima oko Tulovih Greda, pa su za izdig trebali samo jedan dan. Transhumancijom su se bavili i stanovnici Lukova Šugarja; posljednji je pastir iz Lukova Šugarja, osamdesetih godina XX. st., dizao stotinjak ovaca na pašnjak Rudelić.

Na planini su živjeli pastiri (kojima se pridružila i *planinka* ili *kuharica*) na *stanu*, *katunu* koji se sastojao od kolibice (*bajtice*, *kućare*) za pastire i, posebne, za planinku, te *tora* za ovce. Nekoć je sva pažnja bila posvećena pravljenju sira, a posljednjih godina sve više tovu janjaca za prodaju. Preko dana pastiri su usmjeravali stada na pašnjake, pojila, ponekad na solila i čuvali ih od raznih nesreća, a predvečer bi ih vraćali u torove, prebrojali ih⁴ i pomuzli.

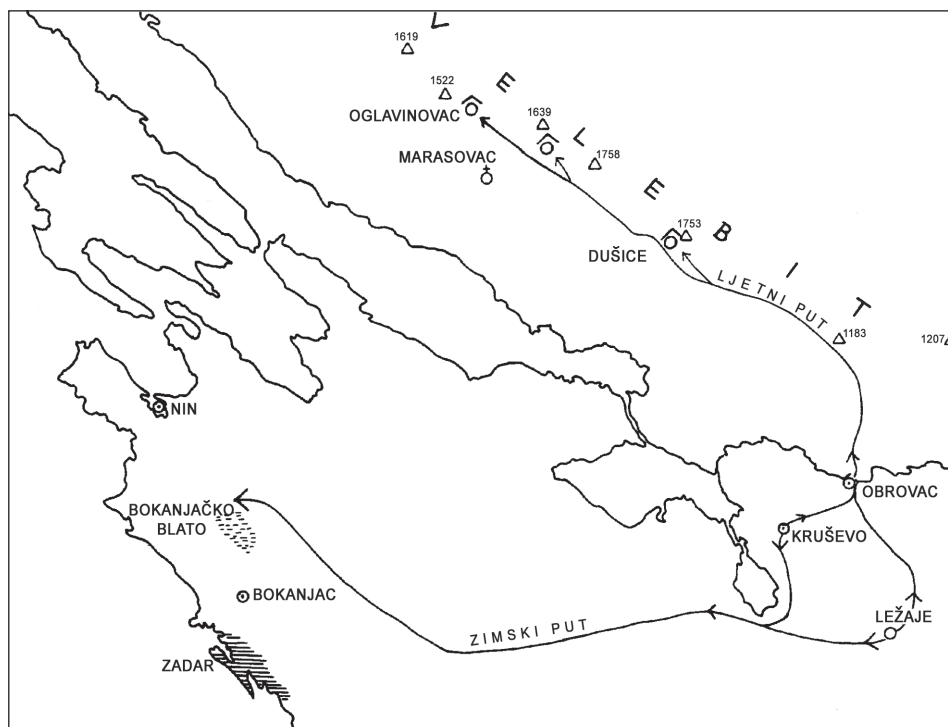
Dan prije Male Gospe, 7. IX., počeo je silazak. Noć sa 7. na 8. rujna nipošto se nije smjela provesti na planini! Silazili su istim putem kojim su pred ljeto uzdizali stada. Nakon prelaska Zrmanje ovce su *polučili* (razdijelili) pojedinim vlasnicima i napravili obračun, našto je slijedila zajednička večera u jednoj od obrovačkih krčmi ili kod *strugovođe*. Istovremeno s ovcama doveli su s planine i volove koji su, ojačani dobrom ispašom, sada bili orni za jesenske poslove. Stoka je tijekom listopada i studenoga bila u matičnom selu, no kako Ležaje, Brevulji i Jurjevići nisu pripremali sijeno za zimu, pastiri su u prosincu, iza *prvih ledova*, odvodili ovce prema Bokanjačkom blatu gdje su imali *zimske stanove*. Tamo je stoka imala dovoljno paše sve do travnja kada su ju doveli u selo, opet na kraće vrijeme, do Antunova, kada je počeo novi *izdig*.

Ovaj je opis uglavnom slijedio Vinščakov prikaz iz god. 1984., a odgovara i ostalim, znatno kraćim bilješkama o velebitskoj transhumanciji.

⁴ Još su sredinom XX. stoljeća pastiri, i Hrvati i Srbi, znali brojati ovce po dvije, parnim brojevima *do*, *pato*, *šasto*, *šopći*, *zeći* (dva, četiri, šest, osam, deset). To su balkanorumunjski (aromunski) brojevi koji u književnome rumunjskom glase *doi*, *patru*, *hase*, *opt*, *zece*, a oboji su izvedeni iz latinskih *duo*, *quattor*; *sex*, *octo*, *decem*.

Jednaki se proces dogodio kod stočara u sjevernoj Humbriji (u sjeveroistočnoj Engleskoj), gdje su još potkraj XX. stoljeća ovčari brojili svoje ovce kumbrijskim brojevima *Yan*, *Tan*, *Tethera*, *Methera*, *Pim*. Kumbrijski je jezik inače odumro u XI. stoljeću, a bio je srodan kimričkome (velškome keltskom jeziku, *cymraeg*, u kojem ti brojevi danas glase *dyn*, *dau*, *tair*, *pedwar*, *pump* — "jedan, dva, tri, četiri, pet").

Kretanje stočara iz Bukovice na Velebit (ljeti) i k moru (zimi)

On, osim toga, odgovara samoj srži transhumantnoga stočarenja. Dakako da se, već prema prirodnim uvjetima i lokalnoj tradiciji, to stočarenje ponegdje realizira u drukčijim inačicama, no u pravilu su osnovne crte posvuda jednake. Tek se ponegdje napušta zimska ispaša jer je ponestalo zimskih pašnjaka, pa su vlasnici stada primorani poskrbiti za krmu (sijeno i lišće). To je bilo vidljivo i u Bukovici, gdje su spomenute tri obitelji bile posljednje koje su još u potpunosti ostvarivale staru shemu stočarskoga kretanja.

Domovinski je rat takvome stočarenju donio kraj. Prvo je bilo iz Bukovice protjerano katoličko (bunjevačko, tj. hrvatsko) stanovništvo, a zatim je pobjeglo pravoslavno (srpsko). Preko Velebita protezala se bojišnica, pa su posvuda bile posijane mine. Još danas je veliki dio južnoga Velebita opasan za kretanje. Premda se i jedno i drugo stanovništvo vraća u svoja sela, velebitsko je tradicijsko transhumantno stočarstvo danas *prošlo svršeno vrijeme*.

DRUGI OBLICI PLANINSKOGA STOČARENJA NA VELEBITU

Transhumancija ipak nije bila, kako sam već istaknuo, jedini oblik stočarstva na Velebitu. Osim transhumantnih stočara u pravome smislu, koji su na Velebit dolazili iz Bukovice, Marković je — kako sam bio naveo — spomenuo i opisao stočarstvo Ličana, zatim od njega različito stočarstvo Podgoraca, pa — nedovoljno definirano — "gotovo posve nomadsko" stočarstvo Bukovčana.

I Vinšćak je svoju pažnju posvetio transhumantnomu stočarstvu bukovičkih ovčara koji su *dizali* svoja stada na južni Velebit, no spomenuo je i stočarenje Podgoraca koje je bilo drukčije organizirano (1984:6-9). Nije se dalje udubio u pitanja koja se nisu uklapala u temu njegova magistarskoga rada, a nije ni trebao. No pronašao je i doslovce naveo jedan drevni izvor o njihovu životu koji je promaknuo i Gavazziju i Markoviću. Riječ je o članku *Horvatski nomadi* nekoga J. S. iz god. 1847., objavljenu u *Danici hrvatskoj, slavonskoj i dalmatinskoj* 1848. godine (vidi i Vinšćak 1983:102; ni on nije odmah shvatio specifičnost podgorskoga stočarstva!). U njemu je pak opisan jedan posve drukčiji način seoskoga gospodarstva na Velebitu, a nipošto ne transhumancija. Upravo će podaci iz toga člančića biti predmetom ovoga izlaganja. Evo ga u cijelosti, sa svim značajkama ondašnjega pravopisa:

Ovi ovdie naseljeni ljudi kroz cielu godinu putuju za vremenom, kao nieki rodovi ptičah, jerbo na njihovih tako uzkih staništih temperatura svih europskih krajevah vlada. Dokle morsko podnožje Velebita južno taliansku toplotu i vegetaciju uživa, vlada u sredini visine Velebita temperatura i vegetacia sieverne Niemačke ili Pruske, a po vārhu njegovom studen Švedske i sievero-ruska. I to je uzrok, da žitelji ovoga prediela nomadno žive tj. da se neprestano sele. — Svaka obitel (sic!) ima najmanje dva, a obično tri, nieka i četiri stana u različitim visinah Velebita, i kad zimna studen stegne, svi k podnožju Velebita priteknu sa svom marvom i peradi, i tu u zimnih kućah i stajah od biesne bure zaklon traže; a čim prolietje nastupi i snieg sa sriedine planine skine, i oni se iz zimišnih stanjah povuku, te se dalje u planinu do sriedine penju. Ovdie imadu svoje druge kuće i staje i ovdie su im po doljačah i dràgah zemlje njihove, na kojih ječam siju i kàrtoflju (krumpir) sade. Kad žarko lieto nastupi, pokose

travu, požanju ječam, pak već dalje neimajući više ništa na zemljištih posla, a i radi toga, što im je pripeka sunca privela pomanjkanje paše, bårsta i vode, poberu marvu, te se pod vårhove Velebita na tretje stanove presele, gdje obilnu pašu i bårst za marvu, a led po gudurah za rastapanje i napajanje marve nalaze. Tu prebivaju do jeseni a s početkom nje, kada u toj visini zastudeni, povuku se niže na sriednje stanove, gdje se međjutim poslie poznolietnih kišah zelen za marvu obilna od naravi pripravila. Izčekivajući ovdie zimnu studen, marvu pripasaju, a pri tom plodove muke i zemlje njihove tj. ječam, sieno i kårtoflju (krumpir) pobrane i polako na zimišna stanja prenose, pa se na posliedak pred zimu i sami sa marvom i živinom tamo se (sic!) prenesu.

*To je njihov neprestano se seleći život, i po tome ih šalom "Nomadima" nazvah, no, drugćie ih obićno "Bunjevce" zovu; zašto? — Neznam!**

**Iz primorja otočanskog 1847.*

Opis je neobično zanimljiv i za početak dovoljno precizan. Autor jedino nije korektno uporabio izraz "nomadi", jer se tom riječju označavaju skitalačke skupine bez stalnih nastambi i staništa i, barem prividno, bez planskoga kretanja. To sve kod velebitskih Podgoraca nije bio slučaj. Oni su imali u pravilu tri stalne naseobine: jednu (zimsko selo) blizu mora, drugu (selo nastanjeno od proljeća do jeseni, gdje su obrađivali njive i prikupljali sijeno) na *podima* oko 800 m nadmorske visine, a treću pod vrhovima Velebita (ljetni *stan*, samo za pastire). No, kako sam već rekao, to nije bio ni transhumantni način stočarenja, nego nešto posve treće! No on ne samo da dopunjuje, nego znatno mijenja predodžbu koju je posredovao Marković. Nipošto ne stoji da "planinsko stočarstvo nije bilo dopunski dio u narodnoj privredi već njegov glavni i jedini dio". Naprotiv, Podgorci gore na planini, kako vidimo, "ječam siju i kårtoflju (krumpir) sade" i travu za krmu kose, dakle, ne ponašaju se nimalo kao transhumanti.

Otkriće ovoga izvora otvorilo je neočekivana pitanja koja sam iznio u članku objavljenom god. 1986. u jednom, nažalost teško dostupnom, austrijskom zborniku posvećenu profesoru Hansu Korenu. Posve neovisno naišao je na opis iz *Danice* i političar i publicist Šime Balen te ga uporabio za polazište svojim esejima god. 1983. i 1985., pa smo onda nas dvojica

idućih ljeta raspravljali o velebitskim Podgorcima, sjedeći pred njegovom kućom u Kalima, a pred nama se rastvorio isti taj Velebit u cijeloj svojoj veličini i sjaju.

Što danas znamo o stočarenju Podgoraca? Zimska sela nalaze se u Podgorju, na primorskome podnožju Velebita, stotinjak metara iznad obale, često zaklonjena od pogleda s mora (posljedica opreza pred gusarima). Oko Jurjeva su ta sela ispraznili. Svi su stanovnici, sa svim kućanskim predmetima, stokom i peradi, s psima i mačkama (i s župnikom!) otišli iz *sela* na obližnje ljetno selo na *podima*, na visoravnima od oko 800 m nadmorske visine. Predmete su dijelom natovarili na magarce i mazge, a dijelom si sami naprtili na leđa. Da bi sve prenijeli na pode, morali su se više puta vraćati u donje selo pa je selidba trajala i po nekoliko dana. Tek početkom svibnja zaživio je na podima normalni život.

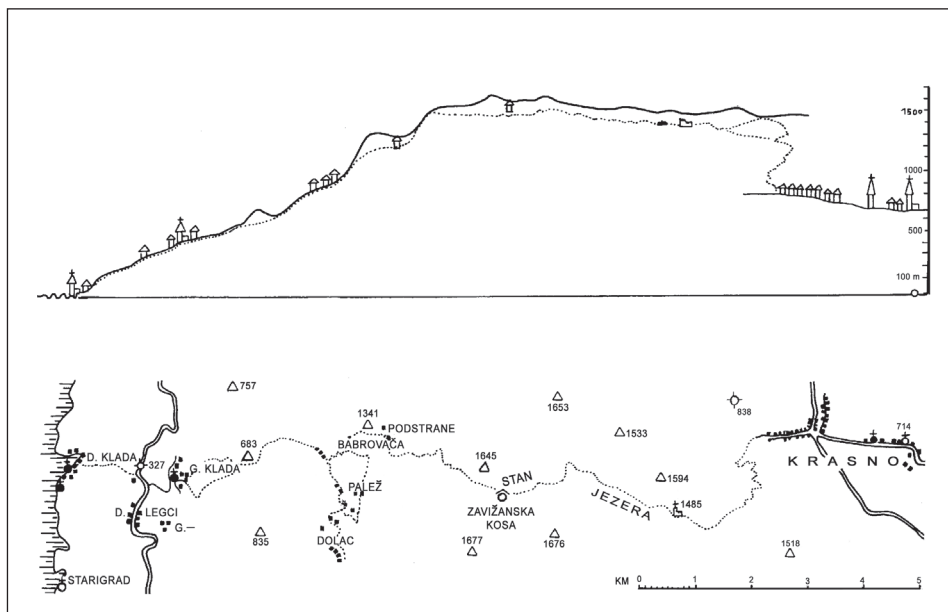
Na podima su stajale ljetne nastambe i tu su obrađivali vrtove i njive (i na danas presušenu potoku mljeli žito!). I svećenici su tu imali kuće s vrtovima i male zidane kapele, pa su u njima preko ljeta misili. Neke od tih kapela potječu još iz srednjega vijeka, što svjedoči o dugu kontinuitetu takva načina života. Ako pak selo nije imalo ni župnika ni kapele, jednostavno su improvizirali oltar da bi im barem na važnije blagdane mogao svećenik iz susjedstva služiti misu (Glavičić 1981⁵). Neka su sela imala dvoje *pode*, prve na oko 700 metara nadmorske visine, a druge (na kojima je urod bio osjetno slabiji) na oko 1100 do 1200 m.

Između Antunova (13.VI.) i Petrova (29.VI.) sva se pažnja posvećivala sjenokoši. Prema shvaćanju Podgoraca, to je bilo važnije od obrađivanja zemlje. Članovi obitelji, koji su u drugoj polovici XIX. i prvoj polovici XX. stoljeća odlazili raditi u francuske i belgijske rudnike, nastojali su dobiti svoj dopust u vrijeme sjenokoše, da bi mogli pomoći obitelji.

Po Petrovu su pastiri sa stadima odlazili pod vrhove na nedaleke planinske pašnjake. Poneki su imali pašnjake tako blizu da su svaku večer vraćali stada na pode. No većina ih je tjerala svoja stada na visine od preko 1600, čak i preko 1700 m, gdje su imali *stanove*. Tu su ne samo boravili, nego i prerađivali mlijeko u sir i druge mliječne proizvode. Na stanovima su boravili do Male Gospe (8.IX.), a nakon toga bi vraćali stada na pode.

⁵ Podatak o tome dobio je Ante Glavičić od vlč. Drage Babića, župnika iz Jablanca.

Presjek Velebita na potezu D. Klada – Krasno

Kao primjer mogu navesti stanovnike podgorskih sela Klade (Donje i Gornje) i Legci, župe Starigrad, koji su koncem travnja odlazili na pode Babrovača (prosječno 900 m nadmorske visine), Palež, Dolac (oko 1000 m) i Podstrane (čak na 1250 m). Iza Petrova su pastiri išli sa stadima na Zavižansku kosu (1500—1600 m; sam vrh visok je 1644 m), gdje su u blizini današnjega planinarskog doma na Zavižanu i meteorološkoga opservatorija imali svoj *stan*. U kasnome ljetu (15.VIII.-8.IX.) boravili su na velikom pašnjaku Jezera (1400-1500 m), na ličkoj strani Velebita. Ovdje su, gdje se još vide ruševine stanova i jedne stare, nekoć jako štovane crkve, preko ljeta napasivali svoja stada Ličani iz Krasnoga, no budući da su se oni još prije Velike Gospe vratili u svoje zaselke, pašnjaci su bili slobodni za Podgorce.

Vrativši se o Maloj Gospi na pode, pastiri su se priključili ostalim suseljanima i polako pripremali silazak u donje selo, posve onako kako je to opisao J. S. godine 1847. Zimu su proveli u Kladama i Legcima, krmeći stoku sijenom koje su bili pridobili na Podima.

Ovakav je život prestao znatno prije no što je nestalo transhumancije Bukovičana. Posljedica je to, prije svega, nastojanja komunističkih vlasti da iz velebitskoga područja isele nepoćudno i po režim potencijalno opasno

hrvatsko stanovništvo, što im je u dobroj mjeri i uspjelo, pa da tako jednom protegnu kontinuirani čisti srpski etnički teritorij od istočne Like ("očišćene" od Hrvata još tijekom II. svjetskoga rata) sve do Jadrana.

Šime Balen (sam je rođen 1912. u Jablancu) je god. 1983. i ponovno 1985. objavio esej *Posljednji "Hrvatski nomadi"*. Naslovom je htio podsjetiti na članak iz god. 1847. što ga je uzeo za polazište svojem prikazu života posljednjih osoba koje su do kasnih sedamdesetih ustrajali u životu na podima u Mirovu, sve dok se — od drugih već smatrani čudacima — nisu odselili djeci u grad. Ekspresivni prikaz doživljaja jednoga umjetnika omogućuje nam i danas pogled u unutrašnji život tih ljudi, posljednjih "nomada". Pisci su svoje učinili, etnolozi su ostali dužnici.

Na južnome Velebitu je tako organiziran život trajao još dulje. Saznajemo to iz kratkoga prikaza objavljena god. 1985. u kršćanskoj obiteljskoj reviji *Kana*. Riječ je o članci nekoga A. R. (vjerojatno je riječ o nažalost već pokojnome Anti Rukavini, planinaru i zaljubljeniku u Velebit). Autor je opisao Veliko i Malo Rujno, dvije gotovo spojene zaravni na južnome Velebitu, i život ljudi na njima. Ukupno su duge oko 7 km a široke oko kilometar, i leže na nadmorskoj visini od 800 (Malo Rujno) odnosno 900 m (Veliko Rujno). Niži dijelovi Rujna, na koje su oborinske vode naplavile dovoljno plodne zemlje, bili su ...*brižljivo ograđeni. Oni su se orali, na njima se sijalo žito ili sadilo povrće, a to danas čine samo rijetki pojedinci*, pisao je godine 1985., samo 6 godina prije Domovinskoga rata, A.R. Tu je još *prije tridesetak godina* (dakle, oko 1955.) bilo čak *pedesetak ušćuvanih i redovito obnavljanih i zato solidnih ljetnih stočarskih stanova iz Podgorja, tj. iz okolice Starigrada Pakleničkog*. No ratarski je život i ovdje već bio zamro: *Posljednjih godina preko ljeta boravi u tim stanovima samo nekoliko starijih stočara koji ovdje napasaju ovce, koze, konje, mazge i pokoju kravu*. A.R. piše i o antičkim *villama rusticama* čiji da su ostaci bili uočeni na Velikome Rujnu, kao i o drugim lokalitetima, o (vjerojatno pretpovijesnoj) gradini na lokalitetu istoga imena (*Gradina*), odmah iza današnje crkve Majke Božje, gdje se *I danas ... mogu pronaći brojni ostaci keramike, kostiju, izrazito crne zemlje, šljake i ostaci jakih bedema...* Ima toga i na Malome Rujnu: toponimi *Gradina, Gradinica, Vrtal pred crkvom* to potvrđuju.

Ovdje moram upozoriti na nekoliko momenata. Prvo, iz članka se vidi da je A.R. podlegao ustaljenu viđenju Podgoraca na Velebitu kao izrazitih

s t o č a r a , premda i sam spominje da su na Rujnu obrađivali svoje njive. Drugo, bit će, očito, ubuduće važno u raspravljanje o nastanku ovoga načina života uvesti i arheologe, no pitanje je imaju li oni već danas razrađene kriterije pomoću kojih će prepoznati razliku između stalno nastanjenih seoskih naselja (kakva isprva pretpostavlja A.R.: *S obzirom na činjenicu da je na Rujnu i okolnim pašnjacima bilo dosta stočara koji su ljetom napasali stoku, a možda i stalno naseljenih...*, da ih, na kraju članka, već smatra gotovom povijesnom činjenicom: *S vremenom, možda i u vezi s turskim provalama, stanovnici su se iselili iz ovih stalnih naselja, a nakon toga koristili su se ovim pašnjacima samo sezonski i tako održavali tijekom života na ovom prostoru.*) i sezonskih, u kojima seljaci borave samo preko ljeta, dok traju radovi na njivama i dok se pripravlja sijeno, kakvo je A.R. doista opisao. Treće, A.R. u članku na nekoliko mjesta ukazuje na kontinuitet svetih mjesta na Rujnu, koji nedvojbeno svjedoči i o kontinuitetu života na toj visokoj južnovelebitskoj terasi.

Tu nije riječ samo o kontinuitetu kršćanskoga svetoga mjesta o kojem govore tragovi srednjovjekovne crkve na Malome Javorniku, srednjovjekovna Marijina crkva na Velikome Rujnu kojoj je ostao samo oltarni kamen (*Arheolozi su skloni tvrdnji da je tu nekada bio poganski žrtvenik...*) i, konačno, nova crkva posvećena Velikoj Gospi građena godine 1930. Ima ovdje i tragova starijih, pretkršćanskih obreda. Prigodom proslave Velike Gospe na Velikome Rujnu upriličila bi se procesija (A.R. o tome piše 1985. još u prezentu koji očito nije tzv. *etnografski prezent*): *Nakon procesije kip se postavlja pred crkvena vrata i sudionici procesije provlače se ispod njega s nadom da će im se ispuniti želja koju zažele u tom trenutku. Posljednjih godina sadašnji mladi starigradski župnici nisu oduševljeni tim provlačenjem i čini se da će ovaj dio proslave biti ukinut.*

Još je očitija pretkršćanska starina ponašanja žena kod Babe, velikoga kamena uz put između Velikoga i Maloga Rujna. *Od davnine je bio običaj, a zadržao se do unatrag nekoliko desetljeća, da planinke pri izlasku na planinu sa svojom stokom prospu po njemu malo žita i proliju malo ulja da bi paša toga ljeta bila izdašna, a stoka plodna i zdrava.* O tom je kamenu, kaže A.R., poznati planinar i antropogeograf, akademik Branimir Gušić negdje napisao da je to bio *kulturni kamen paleomediteranskog čovjeka.*

Jasno se zaokružila slika ne samo posebnoga planinskoga stočarstva (koje nije bilo transhumantno), nego cjelokupnoga ustrojstva života seljaka u Podgorju. No u svezi s planinskim stočarstvom Podgoraca valja spomenuti još nekoliko pojedinosti. Veterinar Ivan Šmalcelj pohodio je Velebit godine 1936. i proračunao, da je tada po jednome stanu na planini boravilo u prosjeku 200-400 koza, 150-300 ovaca, 40-60 krava, nekoliko svinja, mazge, magarci i dovoljno peradi (Šmalcelj 1939:27). Uočljiva je prevaga koza, što bitno odudara od stada bukovičkih (i drugih) transhumanata koja su se sastojala mahom od ovaca, a valja uočiti i znatan broj goveda.

Tome valja dodati da su već pred više od 200 godina vojne vlasti ograničile broj koza po seljačkome gospodarstvu na 14, i to zbog navodnih šteta u šumama (Degen 1936:205). Nakon Drugoga svjetskoga rata nove su, komunističke, vlasti iz istih razloga posve zabranile držanje koza. Posljedice su bile dvojake: na Velebitu je to doprinijelo brzome nestajanju planinskoga stočarstva, a posvuda je u krajnjoj liniji nanijelo ogromne štete šumama jer više nije bilo koza koje bi brstile podrast i oduzimale "hranu" ljetnim šumskim požarima.

Šmalcelj je uočio i to da su neki Podgorci svoja polja obrađivali jako arhaično, samo s motikama. Da tu nije riječ o redukciji, tj. o napuštanju rala (ili pluga), svjedoči izraz "motika": *površina njiva računa se prema motikama, to je ona površina koju jedan čovjek može obraditi u jednome danu.* (Šmalcelj 1939:25). Motičarstvo je tu očito bilo odavna, ako ne "oduvijek" u praksi.

Poznatome je pak botaničaru Árpádu v. Degenu (po njemu je jedna velebitska endemička biljka dobila ime "velebitska degenija") palo u oči, da su — suprotno svim dinarskim patrijarhalnim shvaćanjima — stanove ponegdje v o d i l e *planinke, gospodarice* (Degen 1936:216); već sam naziv govori dosta o položaju i važnosti tih žena.

PRVO POSTAVLJANJE PROBLEMA

Usporedimo li međusobno ova dva, na Velebitu nekoć dominantna načina planinskoga stočarenja, postaje jasno da osim nekih zajedničkih crta (izdig na ljetne pašnjake sa stanovima i povratak) postoji znatna strukturna razlika koja ih bitno odvaja. To se lako razabire na sljedećoj tablici:

	BUKOVICA	PODGORJE
ZIMA	<p>Obitelji prezimljuju u matičnome selu.</p> <p>Pastiri su sa stokom zimi u toplijim krajevima uz more, 2 dana udaljeni od sela.</p> <p>Stoka pase na zimskim pašnjacima.</p>	<p>Cijela je obitelj zajedno sa stokom u matičnome selu na podnožju Velebita.</p> <p>Stoku krme sijenom.</p>
PROLJEĆE	<p>Pastiri su na prolazu u matičnome selu u krugu obitelji, stoka pase oko sela.</p> <p>Obitelj je u selu, obrađuje zemlju.</p>	<p>od 23.IV. — 1.V.: izdig cijeloga sela zajedno sa svom stokom na pode.</p>
LJETO	<p>13.VI. — 8.IX.: Pastiri su sa stokom (ovcima) na planinskim pašnjacima.</p> <p>Obitelj je u selu, radi se na njivama. Ne prikupljaju sijeno.</p>	<p>od oko 1.V. do 13.VI.: svi žive na podima, zajedno sa stokom (koze, manje ovaca, goveda), obrađuju zemlju.</p> <p>13.VI. — 29.VI.: svi prikupljaju sijeno.</p> <p>29.VI. — 9.IX. (visoko ljeto): pastiri odlaze sa stadima na planinske pašnjake, a obitelj ostaje na podima.</p>
JESEN	<p>Pastiri su na prolazu u matičnome selu u krugu obitelji, stoka pase oko sela.</p> <p>Obitelj prikuplja plodine.</p>	<p>Opet su svi na podima, pripremaju se za silazak u donje selo. Sa sobom nose plodine i sijeno za krmu.</p>

To postavlja pitanje odakle ta velika razlika između načina stočarenja različitih stanovnika na jednoj samoj planini. Ja sam pokušao na nj odgovoriti godine 1986. u spomenutu *Festschriftu* Hansu Korenu, polazeći od člančića iz 1847. u *Danici* i Vinščakova magistarskoga rada (članak u *Kani* objavljen je tek nakon što sam predao svoj rukopis uredniku). Nije mi bilo teško u podgorskome stočarstvu prepoznati sve bitnije značajke tzv. *alpskoga stočarstva*. Evo ih u pregledu:

ZIMA	Cijela je obitelj zajedno sa stokom u matičnome selu u dolini, na podnožju Alpa. Stoku krme sijenom.
PROLJEĆE	1.V.: izdig cijeloga sela zajedno sa svom stokom na majska selišta (francuski <i>majé</i> , talijanski <i>i prati, monti</i> , furlanski <i>stalis</i> , njemački <i>Maiensäss, Voralpe</i> , slovenski <i>pristava</i> , katalonski <i>borda</i>). Ovdje obrađuju vrtove (motičarstvo!) i, nerijetko, njive te marljivo prikupljaju sijeno za zimu.
VISOKO LJETO	Srpanj, kolovoz: Dok obitelj i dalje živi i radi u ljetnome selu na majskim selištima, pastiri odlaze sa stokom na planinu (francuski <i>alpe</i> , talijanski <i>i monti, alpi</i> , furlanski <i>malghe</i> , njemački <i>Alpe</i> , u Austriji <i>Alm</i> , slovenski <i>planina</i>), tj. na visoke planinske pašnjake gdje imaju stanove i kolibe za spravljanje sira. Alpski stočari uzgajaju prvenstveno goveda, a u znatno manjoj mjeri još i koze i svinje. Ovce uzgajaju samo na istočnome rubu Alpa, gdje se unatrag stotinjak godina primjećuje uzmak goveda pred ovcama. Ponegdje u Alpama stanom upravlja žena (<i>Sennerin</i>).
JESEN	Pastiri su se sa stokom vratili na majska selišta. Svi se pripremaju za silazak u donje, zimsko selo. Sa sobom će ponijeti plodine i sijeno za krmu.

Na ishodišno pitanje: odakle razlika između planinskoga stočarenja Podgoraca i Bukovičana na Velebitu, jednim dijelom kao da se već znade odgovor. Transhumancija Bukovičana je značajka vlaščkoga, predslavenskoga, starobalkanskoga stanovništva na ovim prostorima. Podgorsko planinsko stočarenje pak po svojim osnovnim značajkama nipošto nije transhumantno, nego odgovara alpskome. A budući da to podgorsko stočarstvo nikako ne može ući u sklop pojava čije je postojanje na zapadnome dijelu balkanskoga poluotoka Gavazzi godine 1961. protumačio kao posljedicu dugotrajnoga, postupnoga prodiranja pojedinačnih “alpskih” kulturnih elemenata prema istoku, valjalo je drugi dio pitanja izoštriti, pa je glasilo: odakle Podgorcima alpski tip stočarstva?

U spomenutom sam članku iz god. 1986. ovo, dinarskome gorju strano, stočarstvo pokušao protumačiti kao ostatak predindoeuropskoga “alpskoga” supstrata koji sam pripisao površno indoeuropeiziranim Liburnima. Sitni, a važni indiciji bili su mi pritom podaci o gospodaricama, planinkama koje su upravljale stanovima i jedna riječ s otoka Krka. Prvi je indicij važan stoga, što se u jednome periplu (περίπλους, “oplavljanje”, opis pomorskoga puta) iz III. stoljeća prije Krista, krivo pripisivane Skylaxu iz Karyande, spominju “matrijarhatske crte” kod Liburna (Suić 1955:136). Liburni su pak prvi po imenu poznati narod u tim krajevima, a u vrijeme kada se o njima izvješćivalo, već su bili jezično ilirizirani. No i u njihovu jeziku, kao i u kulturi, mogu se utvrditi stariji, predindoeuropski elementi (Suić 1962-63). Predstavljaju li *gospodarice* dokaz o kontinuitetu tradicije od predindoeuropskoga stanovništva pa sve do “horvatskih nomada”?

Drugi je pak indicij posve jasna riječ *alpa*⁶ u značenju “pašnjak”, koja je, izgleda, bila u uporabi još u XX. stoljeću na nekoć liburnijskome otoku Krku. To mi je priopćio već 90 godišnji profesor Gavazzi prigodom obrade Vinšćakova magistarskoga rada god. 1984. Uvjeravao me je da je podatak apsolutno pouzdan, no na žalost se više nije mogao sjetiti odakle mu. To bi bio, da je valjano dokumentiran, upravo neborivi dokaz o jezičnim vezama

⁶ Ta riječ potječe od nekoga još predindoeuropskoga alpskoga jezika (*Alpensprache*) koji se u Alpama govorio u neolitičko doba. Korijen joj je bio **alp-* u značenju “planinski pašnjak, prijevoj i sl.” (latinski *Alpes* „Alpe“, *alpis* > njemački *Alp(e)*, bajuvarski *Alb(e[n])* > *Alm*, ladinski *alp*, slovenski *Alpe*).

naše Liburnije s alpskim područjem. Ovako se može samo vjerovati inače dokazano pouzdanoj profesorovoj memoriji.

Alpsko je stočarstvo vrlo jasno profilirano, napose u odnosu prema transhumantnome, a rasprostranjenost obaju tipova planinskoga stočarstva govori o njihovoj velikoj starini. Alpski je tip raširen, dakako, u Alpama, na obližnjem Jurskom gorju, pa na visokim Pirinejima, u Skandinaviji i Uralu (s tragovima u Karpatima), čak i u Škotskoj⁷, pa zatim u Armeniji, na Pamiru, Hindukušu i u istočnome Tibetu.

Transhumantni je pak tip nazočan na cirkummediteranskim planinama (Atlas, gorje na Iberskome poluotoku osim na samim Pirinejima, Abruzzi, balkansko gorje), a područje njegova rasprostiranja proteže se dalje u Aziju (Kavkaz, Himalaji, Sinkjang).

Premda je svojedobno Josef Dominik Wölfel zaključio da transhumantna i alpska kultura predstavljaju jedan samostalni kulturni/jezični sloj (*Die Ziehbauern- und die Gebirgsbauernkultur stellen wohl eine selbständige Schichte dar*, 1955:173), danas se čini vjerojatnijim da su te dvije kulture različite prema izvoru. Korijene transhumanci valja, izgleda, tražiti u kasnim fazama epipaleolitičkih kultura kao što je bila, primjerice, južnokaspijska Ghar-i-Kamarband (špilja Belt), gdje su najkasnije u 6. tisućljeću (5840±300 pr. Kr.) imali pripitomljene ovce i koze, a uzgajali su i žitarice.

Alpskoj stočarskoj kulturi teže je odrediti izvore. Innsbruški Institut za istraživanje visokih planina (*Institut für Hochgebirgsforschung an der Universität Innsbruck*) je, iskapajući jednu naseobinu na Beilsteinu nad

⁷U pojedinim dijelovima Škotske svi su stanovnici sela proboravili zimu, zajedno sa svojom stokom (govedima), u zimskom naselju (*wintertown*). Na proljeće su svi pošli na ljetne pašnjake, *shieling*, sa skoro svim svojim stvarima (nisu ih imali dovoljno da bi imali dva kompleta opreme, za *wintertown* i za *shieling*). Muškarci su prionuli poslu da poprave i urede kolibe za stanovanje, a potom bi se vratili u *wintertown* (zapravo u selo) gdje su se bavili obrtima. Ž e n e (!) su, s djecom i starcima, ostale na *shielingu* uza stoku.

Za taj je tip stočarenja najuobičajeniji naziv *shieling* koji je u Škotsku prodro iz Northumbrije, a norveškoga je podrijetla. Još danas prepoznajemo lokacije negdanjih ljetnih stanova prema toponimima s dočetakom *-shieling*. Toponimi s nastavkom *-setr* zastupljeni su na sjeverozapadu Škotske i isto su norveški, a nastavak *-ary* izveden je pak iz gaelskoga (keltskoga) *airidh*. Navedeni nazivi lijepo otkrivaju podrijetlo pojave: ona je u Škotskoj stara, poznavali su ju još keltski domorodci, a ni doseljenim Norvežanima očito nije bila strana. (Fenton 1976:124-146)

Obergurglom (Ötztalske alpe, 2100 m), otkrio tragove korištenja planinskih pašnjaka još u neolitičko doba, oko 5000 pr. Krista. Stočarsko-zemljoradnička je kultura (tragovi mlijeka na posudama!) doprla sredinom trećega tisućljeća i na britansko otočje (Windhill-mill kultura), još prije megalitičke, a svoje alpske značajke očuvala je na *shielinzima* do oko god. 1800. (na otoku Lewis i do 1900.).

Na svaki način, alpska se planinska stočarska kultura već tisućljećima prepoznatljivo razlikuje od transhumantne. To je značilo, da su Bunjevci, naseljeni u velebitskome Podgorju, očito morali baštiniti drevni način organiziranja života pod planinom i na njoj od neke predindoeuropske populacije koja je "od početaka" različita od nositelja transhumantne planinske kulture.

Zbunjivalo me jedino to što su recentni nositelji toga stočarstva bili podgorski Bunjevci koji su se ovamo doselili nakon Bečkoga rata iz istočnijih krajeva, na gotovo posve ispražnjeno područje, pa se teško moglo misliti o održavanju kontinuiteta iz drevnih vremena, čak od Liburna u njihovoj predindoeuropskoj fazi. A u područjima iz kojih su Bunjevci došli, bili su poznati samo opisi dinarske transhumance.

NOVO POSTAVLJANJE PROBLEMA

No uskoro sam, opisujući studentima ovu neobičnu iznimku u dinarskim planinama, od pojedinaca dobivao signale da je takvih pojava donedavna bilo i znatno istočnije. Vijesti sa sjevernoga ruba Imotskoga polja i iz gornje Rame, da je donedavna bilo sezonskoga izdiga cijeloga sela u viša, ljetna selišta gdje su obrađivali zemlju, sjajno je potvrdila Dinka Alaupović-Gjeldum 2001. god. u svojem magistarskom radu *Antropologija prostora (na primjeru sela Bitelić, Sinj)*, u kojem je dobro opisala gotovo identična kretanja stanovništva sela Bitelić u Sinjskome polju, podno Dinare.

Stanovnici Bitelića (Dinka Alaupović-Gjeldum je posebno obradila obitelji Jukić i Đapić) imaju u samome mjestu primarne nastambe, u kojima su svi preko zime. No na *planini* Vrdovo (to je visoravan pod Dinarom, na oko 900 m nadmorske visine) imaju svoje zemlje i ljetne nastambe, *staje*. Nekoć je tu bila i crkvice sv. Jakoba, kojoj se još vide tragovi. Još sada, u XXI. stoljeću, pojedine se obitelji *prtljaju* u proljeće na Vrdovo (iznose sve potrepštine, perad, stoku), gdje imaju svoje *staje*. Danas je to jednostavno,

jer je HV izgradio tijekom Domovinskoga rata cestu na Vrdovo pa idu traktorima s prikolicama, no ranije su pješačili, a *tovari* su nosili stvari. Vrijeme prtljanja nije određeno. Jukići, koji imaju dobre pašnjake već blizu svojega zas elka, odlaze na Vrdovo tek sredinom lipnja, a Đapići, koji nemaju pašnjaka u blizini, prtljaju se već u veljači, najkasnije početkom ožujka. U dvadesetome su stoljeću pojedine obitelji počele za stalno naseljavati svoje ljetne stanove na Vrdovu, no danas ih opet napuštaju. Zemlju obrađuju i u dolini oko sela, i na planini na Vrdovu.

Poslije obavljene žetve, a to je o Petrovu (kao i na velebitskim podima), pastiri su kretali sa stokom na više pašnjake na Razdolju (oko 1300 m nadmorske visine, već na bosanskoj strani Dinare), gdje su također imali *staje*. Iz njih su, kao iz baze, odlazili još više na Dinaru, gdje su imali male *kaželice*, *košarice*, kolibe koje su im služile kao skloništa za nevremena, a noću čuvaru koji je radi zaštite od vukova ostajao uz stado. Koncem ljeta pastiri su se sa stokom vraćali na Vrdovo. S Vrdova su *se* Jukići *sprtljali* koncem studenoga natrag u Bitelić (*selo*), a Đapići tek pred Božić. No za Božić su svi morali biti kod kuće u selu.

ZADACI ZA DALJNI RAD

Podi, koje smo susreli na Velebitu kao naziv za teren na kojem se nalaze majska selišta, javljaju se kao toponimi za oznaku terena na velikom području. Taj je toponim poznat u slovenskim Alpama (no ondje ne označuje koristivo područje, nego kamenu visoravan pod najvišim vrhovima, primjerice, *Kaninski podi*). *Veliki atlas Hrvatske* u mjerilu 1:100.000 iz god. 2002. donosi ga i u inačicama *pod*, *pode*, *podić* na cijelome kraškom području od Velebita na jugoistok, sve do zaleđa Herecegnovoga. Indeks donosi, na žalost, složena imena samo prema prvoj riječi, pa ćete tako u njemu pod slovom “p” uzalud tragati za velebitskim toponimima kao što su *Dundović — Pod*, *Baričević — Pod*, *Štokić — Pod*, *Starčević — Pod*, svi nad Jablancem, a čitko su upisani na kartu br. 111. Poda ima u zaleđu Šibenika, pa pod Svilajom, ima ih i oko Neretve i u zaleđu Hercegnovoga. Ljubiteljima nogometa možda neće biti nepoznato, da podgorički klub *Leotar* ima svoje igralište na *Podima*. Ovome odgovara i austrijski alpski toponim *Boden*, no, očito, s različitim značenjima. Valjat će bolje proučiti raširenje i značenja tih naziva, kao i semantički srodni naziv *tavan* na planinama u zapadnoj Bosni, te analizirati

i protumačiti razlike u značenju koje se javljaju na pojedinim područjima. Značenja pokrivaju pojmove kao što su "tlo po kojem se hoda" (usporedite latinski *pes, pedis* "noga"), "strop", "potkrovlje", "planinska visoravan", "daščani pod".

Najednom opis velebitskih stočara nije više izolirana pojava. Budući da se, izuzmemo li slovenske Alpe (gdje *podí*, uostalom, znače nešto drugo nego na Velebitu), ti toponimi nalaze mahom tamo gdje imamo posla s Bunjevcima ili njima kulturno srodnim stanovništvom, valjat će ponovno promisliti ulogu Bunjevaca kao nositelja toga **nedinarskoga** tipa stočarenja u dinarskim planinama.

U tom poslu trebat će se nadovezati na istraživanja Milane Černelić, predstavljena u njezinoj doktorskoj disertaciji *Odabrane pojave iz svadbenih običaja bunjevačkih Hrvata kao izvor za proučavanje njihove etnogeneze* (1997).

U *Zaključku* disertacije usporedila je svoje etnološke zaključke s rezultatima istraživanja lingvisti i povjesničara te postavila smjelu i dalekosežnu tezu prema kojoj *začetke nastajanja bunjevačkih Hrvata valja tražiti na prostorima tzv. Crvene Hrvatske*. Taj prostor, južno od Neretve pa prema Albaniji, nastavali su po nekim bizantskim izvorima iz XI. i XII. stoljeća (Joan Skilica, Nikifor Brienij i Nikita Akominat), pa i popu Dukljaninu, Hrvatima, a Dukljanin ga zove Crvenom Hrvatskom. Na tom je području, prema autoričinu mišljenju, došlo do stapanja južnoga ogranka ikavskih Hrvata sa zatečenim romanskim, a dijelom možda i albanskim stanovništvom. Njihovim preplitanjem započelo bi formiranje Bunjevaca kao posebne hrvatske etničke skupine. Širenjem pravoslavne srpske države prema Jadranu, jedan se dio toga katoličkoga (hrvatskoga) stanovništva povukao prema sjeverozapadu (to bi bili preci današnjih Bunjevaca, čija je formacija, izgleda, dovršena na području zapadno od Neretve), a drugi poijekavio i većim dijelom izgubio hrvatsku svijest i ime, no, dijelom zadržao kulturni inventar koji je danas važan povijesni dokument za utvrđivanje njegove povijesti.

Vjerodostojni podaci s Velebita i Dinare otvaraju mogućnost (koju će još valjati razrađivati), da je predindoeuropsko stanovništvo — nositelj alpskoga tipa stočarenja — bilo nazočno i u dinarskim planinama, ovdje se indoeuropeiziralo i romaniziralo ("Vlasi"), zadržavši baštinjeni način stočarenja. Liburni bi u tom slučaju bili samo jedna od komponenti u tim

zbivanjima. Istočnije, u središnjem balkanskom prostoru, bio je zastupljen drugi tip stočarstva, transhumantni sa svim svojim značajkama i u više varijacija, također nošen od staroga, u rimsko doba romaniziranoga stanovništva (“crni Vlasi, Morlaci”), ali koje se razlikovalo od prvoga. Prigodom povijesno utvrđenih migracija tijekom srednjega vijeka, potenciranih prodorom Turaka u ove krajeve, Morlaci su nosili sa sobom novostečeno istočno (pravoslavno) kršćanstvo, ijekavštinu i transhumantni tip stočarstva, te se miješali, gotovo do nerazlučivanja, sa starijim, “alpskim” Vlasima koje poznajemo kao Bunjevce. Pojedini “alpski” tragovi vide se, prije svega, u organizaciji gospodarskoga života, dok su oni u odjeći, nakitima, oružju, vjerojatno i u nastambama, spravama za rad i sl. nestali.

No do sigurnijih zaključaka moći će se doći tek pošto se prikupi dovoljno dodatnoga relevantnoga gradiva o životu na zapadnodinarskim planinama.⁸ Prikupljati ga treba ciljano, da se utvrde komparabilni elementi koji mogu poslužiti za jasniju diferencijaciju pojedinih tipova stočarstva. *Differentiae specificaе* su, primjerice, oblici željeznih prijeklada na ognjištu (alpski su četveronožni, transhumantni tronožni), sirila (alpska — biljna, transhumantna — životinjska), položaj žene kod alpskih stočara i sl. Takva detaljna istraživanja moći će, otkrivajući elemente alpskoga kulturnoga supstrata, potkrijepiti moja ovdje iznijeta razmišljanja, ili ih pak odbaciti kao premaštovita.

⁸ Ovamo valja pribrojiti i Učku, gdje su iznad zaselka *Trebišća*, na lokalitetu *Pretrebišća* a ispod vrha zvana *Perun*, građani Mošćenica imali svoje *dvore* u kojima su boravili preko ljeta dok su obrađivali njive (sadili su napose kupus i krumpir) i napasivali stoku (ovce i goveda). Toponimi *Perun*, *Trebišća*, *Pre-* odnosno *Potrebišća* i, možda, *Volosko* nedvosmisleno ukazuju da organizirani život na ovome planinskom prostoru datira najkasnije iz vremena prije pokrštavanja Hrvata, dok je njihova poganska vjera bila još jako živa.

LITERATURA

A. R. (1985): Veliko i Malo Rujno. U: *Kana*. Kršćanska obiteljska revija, XVI-2(168):36-37.

ALAUPOVIĆ-GJELDUM, Dinka (2001): *Antropologija prostora (na primjeru sela Bitelić, Sinj)*. Magistarski rad, izrađen i obranjen na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Neobjavljen.

BALEN, Šime (1983): Posljednji "Horvatski nomadi". U: *Forum XXII/1983*, br. 10-12:580-600.

BALEN, Šime (1985): Posljednji "Horvatski nomadi", u njegovoj zbirci eseja *Velebit se nadvio nad more*, Znanje, Zagreb.

BELAJ, Vitimir (1986): Auf den Spuren einer „liburnischen“ Alpwirtschaft. U: Hänsel, Volker, Maria Kundegraber, Oskar Moser (Hgg.): *Tradition und Entfaltung. Volkskundliche Studien In memoriam Hanns Koren*. Trautenfels. Str. 133-140.

CVIJIĆ, Jovan (1922): *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje. Osnovi antropogeografije*. Zagreb.

ČERNELIĆ, Milana (1997): *Odabrane pojave iz svadbenih običaja bunjevačkih Hrvata kao izvor za proučavanje njihove etnogeneze*, doktorska disertacija, izrađena i obranjena na Sveučilištu u Zagrebu. Neobjavljeno.

DEGEN, Árpád von (1914/1936): Alp- und Weidewirtschaft im Velebitgebirge. U: *Jahrbuch über neuere Erfahrungen auf dem Gebiete der Weidewirtschaft und des Futterbaues*. Ergänzungsheft zum 2. Jahrgang. Objavljeno i u *Flora Velebitica*, Budapest 1936.

FENTON, Alexander (1976): *Scottish Country Life*. Edinburgh.

GAVAZZI, Milovan (1928/1991): Kulturna analiza etnografije Hrvata. U: *Narodna starina* 17 [VII/2]:115-144., dopunjeno i osvježeno pod naslovom "Sadržaj kulture i života Hrvata u prošlosti i sadašnjosti" u: Milovan Gavazzi: *Baština hrvatskoga sela*, Otvoreno sveučilište, Zagreb, 1991:76-108.

GAVAZZI, Milovan (1940/1961): *Pregled etnografije Hrvata*. Klub ABC, Zagreb 1940. dopunjeno i osvježeno pod naslovom "Osnovni elementi baštinske materijalne kulture i života Hrvata" u: Milovan GAVAZZI: *Baština hrvatskoga sela*, Otvoreno sveučilište, Zagreb, 1991:11-75

GAVAZZI, Milovan (1961): Die Reichweite der ostalpinen Kultureinflüsse auf die benachbarten Gebiete Südosteuropas. U: *Volkskunde im Ostalpenraum. Vorträge auf der II. Internationalen Arbeitstagung der Freien Arbeitsgemeinschaft für Ostalpenvolkskunde in Graz, Mai 1959.* Graz, str. 9-16.

GLAVIČIĆ, Ante (1981): Prilog istraživanju starohrvatske sakralne arhitekture na primorskim padinama Velebita i Velike Kapele (1. dio). U: *Senjski zbornik IX/1981-82:91-114.*

J. S. (1848): Horvatski nomadi. U: *Danica hrvatska, slavonska i dalmatinska*, tečaj 14, br. 6, 5.II.1848. (str. 21/22).

MARKOVIĆ, Mirko (1971): Stočarska kretanja na dinarskim planinama. U: *Zbornik za narodni život i običaje* 45:523-550.

MARKOVIĆ, Mirko (1980): Narodni život i običaji sezonskih stočara na Velebitu. U: *ZbNžO* 48:5-140.

MILEUSNIĆ, Zlatko (1993): *Organizacija tradicijskog stočarstva i stočarska kretanja na planini Vlašić.* Magistarski rad, izrađen i obranjen na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Neobjavljen.

NIMAC, Franjo (1940, 1996): Čobanovanje. Život i tradicija pastira Dalmatinske zagore na bosanskim planinama. U: *Etnografska istraživanja i građa* II:102-130, i kao posebna knjiga, Benkovic 1996.

PLETENAC, Tomislav (1999): *Odnos politike i etnologije — polemika Franić-Gavazzi.* Magistarski rad, izrađen i obranjen na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Neobjavljen.

SUIĆ, Mate (1955): Istočno-jadranska obala u Pseudo-Skilakovu Periplusu. U: *Rad JAZU* 306.

SUIĆ, Mate (1962-63): Iz mediteranske baštine jadranskih Ilira. U: *Radovi Filozofskoga fakulteta u Zadru* 4:46-52.

ŠMALCELJ, Ivan (1939): Život Podgoraca na Velebitu s kratkim opisom ovce južnovelebitskog podgorja. U: *Veterinarski arhiv* IX.

VINŠČAK, Tomo (1984): Transhumantno stočarstvo na Velebitu. U: *Etnološki pregled* 18/1983:101-105.

VINŠČAK, Tomo (1984): *Transhumantni stočari između primorja i Velebita*. Magistarski rad, izrađen i obranjen na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. 84 str. tipkopisa i brojne snimke, karte i crteži. Neobjavljen.

WÖLFEL, Dominik Josef (1955): *Eurafrikanische Wortschichten als Kulturschichten*. Acta Salamanticensia. Filosofía y Letras Tomo IX, núm. 1. Universidad de Salamanca.

TRADITIONAL MOUNTAIN CATTLE BREEDING ON THE MOUNTAIN OF VELEBIT AND ETHNOGENESIS OF *BUNJEVCI*

Summary

On the mountain of Velebit, which is the longest and biggest mountain in Croatia, several different types of cattle breeding were practiced up to the second half of the 20th century, but in ethnological writings this area is commonly found as the area typically known for the transhumane type of cattle-breeding. The author of this article contrasts this type of cattle breeding, which was, on the mountain of Velebit, practiced by the shepherds from the neighbouring region of Bukovica, with the type of cattle breeding practiced by local population of *Bunjevci*, from the region of Velebitsko Podgorje.

The people of Bukovica have practiced the typical type of transhumane cattle breeding. The owners of the flocks (sheep, mostly) live in the permanent dwellings from small-scale agriculture, while their flocks are, both during the summer and winter, tended by the shepherds on the pastures. Furthermore, up until recently, they had not collected hay for the winter, so the cattle had to travel to warmer regions by the sea to seek winter pastures. The precise timings of the departure to the mountains, the period spent on it, and the return to the village in the Bokanjačko blato near the town of Zadar, were traditionally well determined. That type of cattle breeding, typical for the farmers in the Bukovica region was known as “the Velebit type of cattle-breeding”.

However, one source from the year 1846 describes another type of cattle breeding found in the region of Velebitsko Podgorje. Generally, they

had three different permanent dwellings: one (winter village) near the sea, the second one (a village inhabited from spring until autumn, where they would work on their fields and collect hay) situated on approximately 800 m above sea level, and the third one situated just under the high peaks of the Velebit mountain (inhabited only by the shepherds).

In spring, all the villagers, together with their household itinerary, their cattle and poultry, their cats and dogs and their village priest, would leave their winter village for the near-by summer village, situated on a plain at around 800 metres above sea level. Their summerhouses were situated there and there they would plant their gardens and fields, and mill the corn on the mill on the spring, which has dried out in the meantime.

In July, their whole attention was focused on preparing the hay, which was, according to the opinion of the inhabitants of Velebitsko Podgorje, more important than work on the fields. During high summer, the shepherds would take the flocks to the near-by mountain pastures, where they had their dwellings, *stanovi*. They would not only spent their summers there, but they would also make all the dairy products there, including cheese. Then they would return to the summer village and with their co-villagers organise the return to the winter village. This is a typical example of the type of cattle-breeding called “Alpine cattle-breeding”, not only because different organization of life, but also because some other elements (sheep are not dominant cattle, women had an important role in the shepherds’ dwellings — *stanovi*, on the Island of Krk, situated near-by, the word for pasture was *alpa*, the fields were dug using a hoe, etc.).

In the last ten years, there was an increasing number of data on similarly organised life style, coming from different regions. The best documented ones described the life in the village of Bitelić, situated at the foot of the mountain Dinara (Alaupović-Gjeldum:2001), where people to this day live very similarly as the people from Podgorje, but similar data were also found in the region of Imotska krajina and the western region of Herzegovina. The place name *podi* (*the floors*), which on the Velebit mountain is used as the name of the region in which they worked on the fields during the summer, can also be found in the Eastern regions, all the way to Podgorica in Montenegro.

However, these place names are, in majority of the cases, found in the regions inhabited by *Bunjevci* or a population culturally related to them, so

we can maybe consider the Bunjevci as the carriers of this non-Dinaric type of cattle-breeding in the Dinaric mountains.

According to the detailed ethnological research by Milana Černelić (1997), *the beginnings of the formation of Bunjevci Croats could be found in the region of so-called Red Croatia*. That is a region south of the river of Neretva, towards Albania, which was, according to the sources from the 11th and 12th century, inhabited by Croats, and called in the writings of Dukljanin, *Red Croatia*. This was the region where, according to the author of the research, the southern branch of the ikavian Croats merged with the older Romanic, and partly, Albanian population, thus resulting in the formation of Bunjevci as a separate ethnic group.

The valid data from the mountain of Velebit and Dinara suggest a possibility that the pre-Indo-European population – the carriers of the Alpine type of cattle breeding – was present in the Dinaric Mountains, there underwent Indoeuropaisation and Romanisation, but preserved the old type of cattle breeding. In the eastern regions, in the central Balkan, another type of cattle breeding, transhumanic, was also existent and contained its typical elements, but was also present in several variants, and also possibly inherited from the older population (*Morlaci*) which was Romanised during the Roman rule in this region, but which differed from the first one. During the historically confirmed migrations during the middle ages, which were initiated by the Turkish occupation of the region, the Morlacs carried with themselves the newly accepted eastern (Orthodox) Christianity, ijekavian dialect and the transhumanic type of cattle breeding and were mixed, almost to the point of non-recognition, with the older “Alpine” Vlachs which we know as Bunjevci.

Key words: mountainous cattle-breeding, Bunjevci, ethnogenesis

